

OMIŠKA TVRĐAVA STARIGRAD

V a n j a K o v a č i ć

Na zapadnom vrhu omiške Dinare, iznad zaselka Baučići, smještena je tvrđava Starigrad ili Fortica. Drugi naziv je novijeg postanka i gotovo je potpuno istisnuo iz upotrebe hrvatsko ime Starigrad, koje se redovito upotrebljava u pisanim izvorima i kartografiji od 15. do 17. stoljeća. Dok je Fortica opći termin vojne arhitekture na našoj obali i otocima, ime Starigrad je u prvom redu kronološko-prostorna odrednica. Vezuje se uz najstariji sloj urbanizacije obalnog prostora kao što je naselje Stari Gradu na Hvaru (Pharos), koji se već u 13. st. spominje kao »Civitas vetus«. Slično vrijedi za antički Argyruntum (Starigrad pod Velebitom) koji stječe civitet za Tiberija. Ista imena se u pravilu ponavljaju za nasilno razorena srednjovjekovna središta, Staru Bašku na Krku i stari Pag čiji su stanovnici raseljeni krajem 14. st. te u neposrednoj blizini grade nova naselja. Bilježimo i toponim Starigrad koji je nastao u novije doba za utvrdu Kuk između Mravinaca i Kučina, gdje se vjerojatno nalazila prethistorijska gradina.¹

Treba istaknuti da Starigrad iznad Omiša nosi hrvatski naziv već u 15. st., koji je sačuvan u dokumentima pisanim latinskim i talijanskim jezikom. S obzirom na to da se u ovom slučaju naziv Starigrad stalno upotrebljava još od kasnog srednjeg vijeka, »novi grad« vjerojatno moramo tražiti na mjestu današnjeg Omiša, koji nastaje kao srednjovjekovni kaštel s podgrađem nasuprot starom naselju u današnjim Baučićima, gdje su još vidljivi manji ostaci antičkih fortifikacija. Na prisojnoj strani Borka ispod Starigrada velika je koncentracija slučajnih nalaza rimske skulpture i natpisa, što ukazuje na uži smještaj rimskog naselja.

¹ O pojavi naselja i toponima Starigrad v. C. Battisti, La terminologia urbana nel latino dell'alto medioevo con particolare riguardo all'Italia, *Settimane di studio del centro italiano di studi sull'alto medioevo VI*, Spoleto 1959, 669; R. Bučić, I — Santa Maria de Lesna — prva stolna crkva hvarska, II — Civitas nova i civitas quae aliis temporibus fuit, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku sv. LII*, Split 1935—1949, 110—111; M. Suić, Antički grad na istočnom Jadranu, Zagreb 1976, 36, 139; Hrvatska Enciklopedija, v. Baška; M. Suić, Pag, Zadar 1953, 19—20, 55; F. Bulić, Car Dioklecijan..., *Vjesnik hrvatskog arheološkog društva, N. S. XIV*, Zagreb 1916, 124; I. Babić, Gradine i gomile između Trogira i Splita u odnosu na prirodne puteve, Putevi i komunikacije u praistoriji, Materijali XVI, Peć 1978, SADJ, Beograd 1980.

Gradinsko središte plemena Onastina, koje se spominje u izvorima 1. st. n. e. možemo vezati uz strateški važan položaj gdje se kasnije smjestila tvrđava Starigrad.²

Smještaj Omiša na ušću rijeke Cetine, uz more, potpuno zakriljenog laticama prema sjeveru, nije omogućavao veću preglednost teritorija i kontrolu posjeda osim uskog obalnog pojasa i dijela Brača, odnosno plovidbu u morskome kanalu između Splita i Makarske. Nadzor nad kretanjem u zaleđu, srednjim Poljcima i donjim tokom Cetine moguć je bio samo iz tvrđava Starigrad i Visuć, koje se 1423. godine spominju kao »castella circa Dalmissam«.³ Tvrđava Visuć podignuta je na prirodnoj hridini na lijevoj obali Cetine za čuvanje mlinica i prijelaza preko rijeke te je bila istočno najjisturenija točka prema Radobilji i Zadvarju.

Najranije se tvrđava Starigrad spominje u borbi za posjede između Stjepana Vukčića Kosače i Venecije. Stanovništvo izmoreno ratnim stradanjima 1444. g. traži zaštitu pod mletačkim vrhovništvom;⁴ U kraljevskim se potvrđama tvrđava i posjeda Stjepana Kosače, kao u onoj kralja Fridriha III iz 1448. g., ta tvrđava navodi kao »castrum Stary«, a u povelji aragonsko-napuljskog kralja Alfonsa V iz 1454. g. dolazi pod nazivom »civitate Antiqua«.⁵ Pa ipak gradnju prve tvrđave Starigrad ne možemo vezati za razdoblje kratkog zauzimanja Omiša od strane hercega Stjepana. U neprekidnoj mletačkoj opsadi, koja je trajala osam mjeseci, uništen je veći dio zidina podgrađa.⁶ Vjerojatno je kasnosrednjovjekovna tvrđava, koju su sačinjavali obrambena kula na višem dijelu i utvrđeno dvorište na nižoj razini, podignuta u prvoj polovini 15. st. za vrijeme kneza Ivaniša Nelipića. U drugoj polovini 15. st. tvrđava Starigrad ima mletačku posadu koja broji od osam do petnaest vojnika, a podvrgnuta je knezu kapetanu Splita.⁷ 1488. godine poduzimaju se popravci kada se

² Za Kaligule su utvrđene granice i postavljen je terminacijski natpis između plamena Onastina i Narestina. Glavno središte Onastina, čiji se teritorij protezao s obje obale ušća Cetine, bio je »castellum Oneum«. Spomenuti međašni natpis pronađen je u prošlom stoljeću na brežuljku Greben istočno od Jesenica, nedaleko od dugog kamenog nasipa koji počinje na obali od luke Oriji i penje se do crkve sv. Marka. Prema tom pravcu postavljena je granica između katastarskih općina Jesenice i Duće, pa se na mapi prostor ispod crkve sv. Marka naziva »na verch Dugle Gromille«. U Supetarskom kartularu, koji je prvorazredan izvor za proučavanje poljičke toponomastike, za Duge Gomile zabilježen je romanski naziv Mucla Longa što bi govorilo u prilog vrlo ranog prostornog razgraničenja koje je u I st. n. e. dobilo i svoju pisanu potvrdu. Bull. dalm. XII, Split 1889, 145; M. Suić, *Antički grad...*, 297, 308; V. Novak - P. Skok, *Supetarski kartular*, Zagreb 1952, 73, 285; A. Škobalj, *Obredne gomile, Sveti križ na Čiovu* 1970, 491; *Katastarske mape Jesenica iz 1832. g. u Historijskom arhivu u Zadru*.

³ E. Fermeđžin, *Acta Bosnae* (= *Monumenta Spectantia Historiam Slavorum Meridionalium*, vol. XXIII), Zagreb 1892, 118.

⁴ »Dicono gli annali adi 14 marzo, che Christoforo Marcello conte di Spalato mandò molti ambasciatori de Dalmatia per sottometersi alla signorià. Altri dicono che fossero di Almissa, Rogozniza, Vesichio et Starigrado nel tenir di Spalato«. *Commissiones et relationes venetae*, knj. I, Zagreb 1876, 2.

⁵ M. Dinić, *Zemlje Hercega Svetoga Save*, Glas Srpske kraljevske Akademije 182, Beograd 1940, 229.

⁶ *Listine o odnošajih između južnoga slavenstva i mletačke republike*, knj. IX, Zagreb 1890, 229.

⁷ M. Šunjić, *Dalmacija u 15. stoljeću*, Sarajevo 1967, 151, 159.

Karta Omiša iz 18. st. (Naučna biblioteka u Zadru)

»protomajstor Antun Rudičić skupa s Pavlom Zakočevićem obvezuje splitskom knezu Jerolimu Venieru da će popraviti krov kule, peć, završne obrambene zupce, vrata i stražarnicu nad vratima tvrđave Stari-grad«.⁸ Tvrđavi se moglo pristupiti iz dvaju pravaca: stazom od istočnih gradskih vrata, koja je slijedila rub plodnih terasa Borka i zavijala uz stijene u širokom luku istočno od zaseoka Baučići, i iz zapadne četvrti

⁸ C. Fisković, Umjetnički obrt 15.—16. st. u Splitu, Marulićev zbornik, Zagreb 1950, 139.

Omiša, nazvane Smokvica, pa uz sipinu Planova. Taj put je označen na situaciji G. Justera iz 1708. g. kao »strada per Starigrado« (Beč, Ratni arhiv).⁹

Tvrđava Starigrad iznad Omiša

Prema veličini i broju posade Starigrad je manje zdanje vojnog graditeljstva, ali po elementima fortifikacijâ model je gotičke tvrđave s kasnorenesansnim dogradnjama. Sastavljena je od dvorišta nepravilna oblika koje je dugim hodnikom na višoj razini povezano s kvadratnom zapadnom kulom. Poslije su na izloženoj sjevernoj i istočnoj strani tvrđave pridodana dva trokutasta bastiona, čije su skarpe građene većim blokovima kamenja izrađenog u tehnici rustičnog »bugnata«.¹⁰ Iznad

⁹ L. Beritić, Obalna utvrđenja na našoj obali, Pomorski zbornik I, Zagreb 1962, 245.

¹⁰ Čitave skarpe bastionâ nisu zidane bunjama nego su one slagane bez određenog pravila ili jasnog vizualnog naglašavanja arhitektonike kao kod Sammichelijeve tvrđave sv. Nikole kod Šibenika. Kod te tvrđave je izrazita razlika između baze cijelog sklopa građene u tehnici masivnog »bugnata« i ravnog lica opeke na gornjem dijelu zida. Blokovi korišteni na tvrđavi Starigrad vrlo su grubo obrađeni, s nepravilnom anatirozom i jakom plastikom lica. Na nekim bunjama postoje ugaona udubljenja gdje je lijegao drugi kamen ili se ubacivanjem manjeg kamena poravnavao cijeli red. Takva tehnika spajanja kamenja karakteristična je za predrimске i ranorimske fortifikacije građene u suho. Može se pretpostaviti da su bunje sa srušenog onastinskog bedema reutilizirane pri gradnji bastionâ Starigrada.

polukružnog kordonskog vijenca gubi se takva struktura zida koju zamjenjuje jednostavni parapet od kamenih kvadera ravnog lica. Budući da je tvrđava smještena na samom vrhu brda, zidalo se neposredno na živcu pa su stijene ispunjavale cijelu površinu dvorišta i hodnika. Vrlo skromne pomoćne prostorije ukazuju na surovost mjesta u ovim brdskim predjelima u blizini mletačko-turske granice. Zgrada za posadu, prislonjena na sjeveroistočni ugao stare tvrđave, bila je prizemnica s jednostrešnim krovom, širokim ulazom na južnoj strani i uskim prozorčićem poput pravokutne puškarnice. Uz zapadnu stranu zgrade nalazi se cisterna presvođena bačvastim svodom zapremine oko 10 m³. Prema opisu tvrđave iz druge polovine 17. st. stambeni dijelovi tvrđave sastojali su se od dviju prostorija namijenjenih zapovjedniku i vojničkog kvartira s malim »balkonima«, koje je teško protumačiti s obzirom na tip arhitekture i prostorije uz stražarnicu.¹¹ Zidovi dvorišta završavaju

Tvrđava Visuč na lijevoj obali Cetine

¹¹ Dana 14. srpnja 1681. g. kapetan Marchesetti predaje alfieru Valentinu d'Arbegna tvrđavu s cjelokupnim inventarom. Uz oružje i municiju navedeni su:

Doi Camare con le sue porte cioè una col suo cadenazo

Un camarin di sopra con la sua porta

Il quartier di soldati con li suoi balconzioni con tauole n° 3

Un altra stanza attachata al Corpo di guardia con la sua porta con due balconzioni senza cadenazi

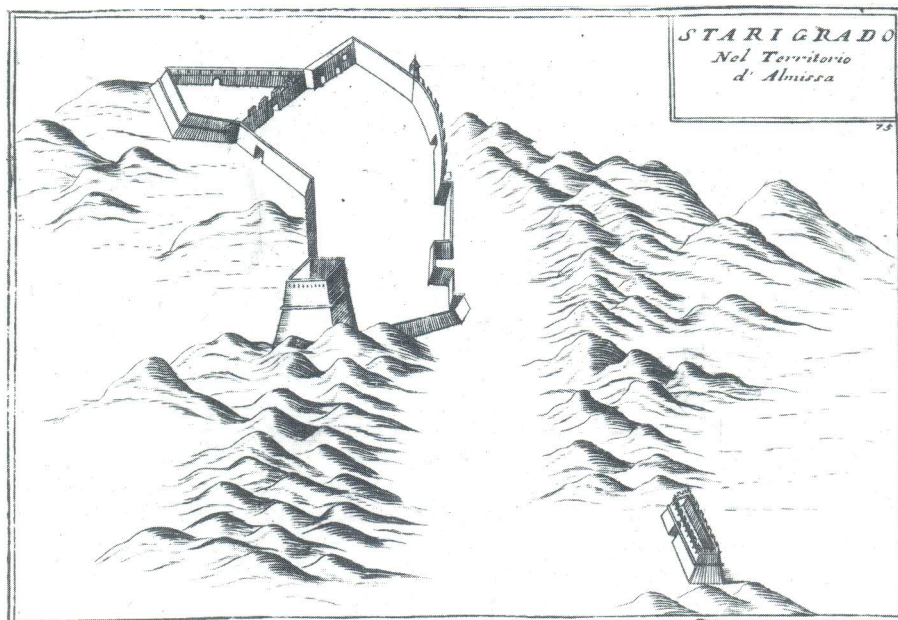
Due scale da mano una serue per entrar in fortezza l'altra serue per andar su la torreta rotta.

Arhiv Omiša, Historijski arhiv u Zadru (dalje AO, HAZ), kutija 98 (dalje k.), sveščić 2 (dalje sv.), list 2 (dalje 1.).

jednostavnim kruništem s pravokutnim zupcima, a rupe za grede pokazuju mjesto protezanja drvenog hodnika za stražu. Na perimetralnom zidu koji zatvara dvorište prema ispuni istočnog bastiona nalazi se lučno nadsvođen otvor smješten uz razinu poda koji je u ranijoj fazi tvrđave prije izgradnje bastiona korišten vjerojatno kao otvor za top. Na čitavoj istočnoj kurtini s unutrašnje strane nedostaje lice zida, a zide je potpuno oštećeno velikim rupama. Naknadna zazidavanja otvora među zupcima kruništa i izjednačavanje visine vanjskog zida primjećuje se na jugoistočnom uglu te na zapadnom dijelu dvorišta. Zidovi izlomljena tlocrta u pravcu kvadratne kule na zapadu sačuvali su se samo u visini nekoliko redova kamenja. Možda su također završavali kruništem, iako ga ne nalazimo na crtežu V. M. Cornellija, koji nije sasvim pouzdan u detaljima. Masivna kvadratna kula danas je u ruševnom stanju, a prema vidljivim ostacima izvorno je bila presvođena bačvastim svodom. Pri vrhu lučnog završetka istočnog zida iznad vrata pravokutna je niša s kamenim istacima na lijevoj strani, zapravo stepenicama kojima se pristupalo na terasu na vrhu kule koja je služila kao osmatračnica. Na bočnim stranama ulaza sačuvani su kvadratni otvori u koje se ulagala drvena prečka za zatvaranje vrata. Uzduž sjeverne kurtine koja spaja kulu s dvorištem poredane su puškarnice u obliku niša s gornjim završetkom na dvije vode. Zapadni zid dvorišta naglo se spušta prema sjeveru, što se ponavlja u stepenastom rasporedu rupa za grede koje su na tom mjestu nosile drveni hodnik za obilazak straže. Na istom su zidu bila zapadna vrata tvrđave, koja su vodila prema sipini Planova. Budući da su bila najugroženija, kao i cijela tvrđava sa strane sjevera i istoka, podignut je paravanski zid prema istoku koji je potpuno onemogućio pristup s te strane. Nešto kasnije na istoj strani flankirana su većim bastionom pontonom. Druga vrata nalazila su se na južnom platnu dvorišnog zida, a također su potvrđena Coronellijevom gravirom. Danas su proširena te se doimaju kao nasilno probijen otvor, ali prema oblikovanju zida na mjestu nadvratnika i mjestimično sačuvanim bočnim stranama zasigurno se radi o vratima. Treća vrata Coronelli crta na jednoj strani sjevernog bastiona, iako tu nisu nikad postojala. Današnji je ulaz u tvrđavu na spoju između dva bastiona. Izvorno se vjerojatno nalazio na istom mjestu, ali na dijelu parapeta iznad vijenca, a pristupalo mu se ljestvama od konopa koje su se spuštale prema potrebi. Obrušavanjem kamenja skarpa je na ovom dijelu potpuno zatrpana i dijelom srušena.¹²

U unutrašnjosti dvorišta nalazila se manja kućica s ulazom na južnoj strani, od koje su sačuvani samo temelji pa je gotovo nemoguće pretpostaviti njezinu namjenu. Osim cjelovitog korpusa tvrđave, na više mjesta u neposrednoj okolini nailazimo na zidove i predstraže s nisko sačuvanim zidovima. Najviše se ostataka nalazi na donjoj južnoj terasi ispod Starigrada, a možemo ih dovesti u vezu s utvrđenjem neobična oblika sa skošom, kordonskim vijencem i zupcima, što na Coronellijevom

¹² U opisu su korišteni termini prema A. Deanović, Glosar naziva u upotrebi srednjovjekovnog i renesansnog vojnog graditeljstva u Hrvatskoj, Rad JAZU, knj. 381, Zagreb 1978, 35.

Crtež tvrđave Starigrad (V. M. Coronelli, Mari, golfi, isole... Venezia 1688)

Pogled na istočnu stranu tvrđave Starigrad

crtežu izgleda kao fantastična građevina. Jedna je straža smještena na hrptu brda zapadno od kvadratne kule. U izvorima 17. st. o popravcima tvrđava i rasporedu artiljerije spominju se uz Starigrad straže »posta di Polla et Colombina« i »casello di Odar«, koja su se nalazila u blizini tvrđave.¹³ Na Coronelijevoj crtežu Omiša i Starigrada jedini je naznačeni toponim »Polla«.¹⁴

Prvi mletački izvještaj o potrebi obnove tvrđave Starigrad donosi 1524. g. kapetan oružja Malatesta Baleono.¹⁵ Posebno ističe njezino značenje za čuvanje Omiša i traži obnovu nastambi za vojnike kao i cijele tvrđave. Radovi su se odvijali i 1534. g. po naredbi Leonarda Bollanija, splitskog kneza, ali su zaustavljeni dolaskom generalnog providura Pizamana, koji je donijevši novi nacrt naredio da se zidovi otvore na najopasnijem mjestu. Iznenada je došlo do prekida radova, ali je otvor ostao i bilo ga je nužno zazidati.¹⁶ Sudeći po pismu kneza kapetana Splita Marca Cornara, Starigradu je prijetila velika opasnost od Turaka. Iz Splita je poslan brod s vapnom uz naredbu da se kroz osam dana učvrsti kaštel tvrđave kako bi izdržao mogući napad.¹⁷ Omiš i njegove tvrđave Starigrad i nešto dalji Visuć, do kojeg je Cetina bila plovna od mora, često su bile posjećene od strane mletačkih sindika koji su Senatu podnosili izvještaje o stanju i naoružanju tvrđava u Dalmaciji. Prema relaciji sindika Michela Bona i Gaspara Erizza iz 1559. g., kaštel Starigrad je vrlo stara tvrđava sa slabim i dotrajalim zidinama, ali je posebno značajna zbog položaja koji joj pruža dobar pregled nad turskim teritorijem.¹⁸

¹³ AO, HAZ, k. 77, sv. 8, l. 43; k. 86, sv. 8, l. 13, 15; k. 89, sv. 1, l. 7; k. 91, sv. 7, l. 27.

¹⁴ Možda taj položaj moramo tražiti na uskoj terasi Višegrada, zapadno od komšiluka Baučići, gdje se još nalaze ostaci zidova. Na tom mjestu Ivo Rubić spominje toponim Andrijanine pole. I. Rubić, Omiš i njegove utvrde, Jadranski dnevnik, br. 320, Split, 24. XII 1935, 29.

¹⁵ ... mene andai al castello de Starigrado, quale è in uno eminente monte, et è fortezza de Almissa, quale è de summa importantia, et è neccessaio in ogni modo vostra serenità lo reasepte, si per alloggiamenti de soldati, como per fortificatione del castello.

Commissiones et relationes venetae, knj. I, Zagreb 1876, 191.

¹⁶ Che ne la forteza di Starigrado, loco molto bisognoso alla conservation di Almissa, è rimasto un buso nella parte più pericolosa, et questo perchè havendo bisogno di reparation, io la principiai reparar; et essendo venuto de li el clarissimo provedador Pizamano cum lettere della ill. Signoria, li parse soprastar et far altro novo disegno, facendo far il buso predicto, poi venuto a morte, la cosa rimase imperfecta, et è neccessario serrar la fortezza predicta.

Commissiones et relationes venetae, knj. II, Zagreb 1877, 105.

¹⁷ Sp. Amico Car.mo

Ateso che li tempi... esser graui ut nociui alli compagni del Starigrado. Però hauemo deliberato che voi debiate per otto giorni accomodar il castello di questa forteza, de moza otto de quella calcina che si atroua de li per raconzar de habitationi de soldati. Perchè questa settimana che vien che si potra hauer. Il grippo de ms Piero Bigato lo mandaro carico de calcina esso ui restituera le dette otto moza. Però ge le darette senza falo, et bene valette. Spalett. die / 6 sept 1544

comes et cap. s. Spaletti
Marcus Cornelio

AO, HAZ, k. 6, sv. 6, l. 61.

¹⁸ Commissiones et relationes venetae, knj. III, Zagreb 1880, 124.

Dio gotičkog zida sa zazidanim kruništem i kasnorenesansni bastioni tvrđave Starigrad

Među dokumentima omiškog arhiva nalazi se ugovor iz 1566. g. između pukovnika Pompeja i zidarâ Marina i Vicka Martinovića iz Dubrovnika nastanjenih u Omišu. Na početku se izražava želja da se konačno dovrši popravak tvrđave, a braća se obvezuju da će ponovno podići bočne zidine do razine platforme starog kaštela pa i više ako je potrebno, slično kao kod pontona koji je vezan za prednju stranu starog kaštela. Braća Martinovići obećavaju da će na licu mjesta klesati kamen za gradnju i raditi jedan dan na popravku kule.¹⁹

¹⁹ 1566 a XXV Marzo in Almissa

La presente scrittura si dichiara il Mag.co S.r Collonello Pompei desiderando che si dia fine alla reparatione di Starigrado a lui commessa è deuenuto all infrasto accordo con li infrasti murari zoè m.o Marin et m.o Vincenzo Martinouich de Ragusi abitanti in Almissa fratelli. Alla presentia de m.s Piero Secherlon giudice della corte, et con interuento del spl. castellan et altri gentil ho.i di questo loco in questo modo tra essi conuenuti che li preditti fratelli spontaneamente si sono ubligati senza alcun interuallo de tempo tirror suso tutta la muraglie del fianco fatto de nouo in altezza... chel vengha a liuello del piano della piazza del castel vecchio et tanto più quanto bisognera, in alcune parti doue li sara mostratto similmente al ponton che ua attacco l'castel vecchio nella parte dauanti fin quella sopra.

... fratelli siano obligati a scagliar le pietre che li uengono esser portate sula fabrica et oltra di queste permesse de lauorar in giorno alla torre senza alcun po... merito... AO, HAZ, k. 9, sv. 6, l. 10.

Za vrijeme Ciparskog rata (1571—1573) sužava se turski obruč oko Omiša. Turci osvajaju Klis i Solin, napadaju splitska predgrađa, pa i sam Hvar, drže Makarsku i Primorje. Takve prilike u okolici odrazile su se i na raspoloženje u Omišu i samoj tvrđavi, gdje još nije bila dovršena izgradnja novog bastiona. Stoga omiški kastelan Pietro Mussuro određuje Petra Odolića za zapovjednika dvadesetpetorice vojnika koji su za vrijeme tog rata dodijeljeni »alla custodia del nouo bastione no fornito nela fortezza di Starigrado«. ²⁰ Budući da je tvrđava od vitalnog značenja za Omiš, slijedeće godine se svi gradski prihodi namjenjuju utvrđivanju Starigrada. ²¹ Radovi su vjerojatno nastavljeni, jer Giacomo

Sjeverni bastion tvrđave Starigrad

Foscarini, generalni providur za Dalmaciju, izvještava mletački Senat 1572. g. da je tvrđava Starigrad za vrijeme posljednjeg rata tako utvrđena da može izdržati bilo kakav napad. ²² Prema iskazu omiškog providura Francesca Parute, koji je obnašao tu dužnost od 1570—1575. g., dakle za vrijeme Ciparskog rata, a protiv kojeg je bio proveden postupak jer je potrošio zalihe hrane za vrijeme radova na tvrđavi, nakon za-

²⁰ 25. veljače 1570. g. AO, HAZ, k. 36, sv. 2, l. 53.

²¹ AO, HAZ, k. 23, sv. 16, l. 18.

²² Commissiones et relationes venetae, knj. IV, Zagreb 1964, 15.

vršetka gradnje pontona građani su ga mukotrpnim radom ispunili nasipom u roku od pet dana.²³

Početakom 80-ih godina tvrđava je već u prilično zapuštenom stanju, osobito nastambe vojnika i hodnik za obilazak straže.²⁴ U svom izvještaju iz 1583. g. knez kapetan Splita Nikola Correr iznosi da je pred nekoliko godina tvrđava pogođena gromom tako da je glavna kula otkrivena, uništeno je lice zida prema moru, a u zidu bastiona nastala su dva velika otvora.²⁵ Odlukom Senata od 20. siječnja 1583, a za vrijeme omiških providura Alessandra Malipiera i Benedetta Boldù, primljeno je za popravak tvrđava Starigrad i Visuč 37314 L kao ostatak od

Detalj skarpe bastiona zidan blokovima
bunja tvrđave Starigrad

²³ Che poi che fu finito il ponton de Starigrado fabricato nel tempo del Regimento mio, io lo feci terrapienar in spacio di giorni cinque si che fu redduto in perfezione, con molto sudor, stenta, straccio et fatica della pouerta et populo di questa terra quale lauoro senza pagamento alcuno.
AO, HAZ, k. 21, sv. 18, l. 7.

²⁴ Sono in cativo stato questi due Casteli, li alloggiamenti de soldati et oue si fano le sentinelle sono in estrema rouina, recuperassimo un poco del legname mandato per Vostra Serenità. Commissiones et relationes venetae, knj. IV, Zagreb 1964, 336.

²⁵ Et à Starigrado, oltra che quell'artellaria è tutta scaualcata, et malissimo all'ordine, stà anco al discoperto, et patisce grandamente et da una Saetta che percosse in essa Fortezza già tre anni, il tetto della Torre si troua rotta, et discoperto, rouinata la facciata de muro, che guardo uerso l'Mare, et dui busi assai larghi nella Muraglia del Bastione, et ui l'une nè ui l'altro loco non si troua per una lira di poluere, non hauendo mancato io di quella poca, che mi atrouaua in Spalato di somministrarene più.

Commissiones et relationes venetae, knj. IV, Zagreb 1964, 336.

200 dukata od strane providura nad tvrđavama.²⁶ Izgleda da se situacija nije bitno promijenila jer sličan izvještaj šalje i providur Omiša Alessandro Paruta 1587. g. Na zapadnom je dijelu tvrđave od udara groma oštećena glavna kula, a zidine su tako niske da je na tom dijelu moguće ući u tvrđavu. Potrebno je podignuti stražarnicu na kuli za pregled nad opasnim prolazima i putovima. Tvrđava ima 8 vojnika, a u doba mira je imala 12. Artiljerija je gotovo neupotrebljiva.²⁷ Slijedeće godine providur Paruta ponovno moli mletačke sindike da naredi splitskom knezu da pošalje novac za popravak Starigrada i Visuća. Na Starigradu je neophodno popraviti nastambe vojnika, sagraditi dvije stražarnice, drvene hodnike oko cijele tvrđave, povisiti zidine na zapadu, sagraditi stepenice za kulu te nabaviti novi konopac za spuštanje vojnika iz tvrđave.²⁸ Grad je vlastite prihode namijenio popravcima na tvrđavi tako da su sve novčane kazne, osobito za izvoz žita iz Omiša kao i za privatne parnice, korištene za tu svrhu.²⁹ Uz radove na tvrđavi i poboljšanju naoružanja, posebna se pažnja posvetila sigurnosti okoliša. 1589. g. providur Alessandro Paruta donosi odluku kojom zabranjuje davanje u zakup pašnjaka na Dinari Morlacima, turskim podložnicima, i to od Planova do Visuća, jer bi poznavanjem putova i prolaza mogli predstavljati opasnost za Starigrad. Za ljetnu ispašu mogli su se iznajmljivati samo pašnjaci na položaju Medvida (Meduia) s kojih nije vidljiva tvrđava.³⁰

Posada Starigrada živjela je u vrlo teškim uvjetima. Nastambe su bile pokrivenne slamnatim krovovima, koji su srušeni s čitavom drvenom konstrukcijom.³¹ Godine 1590. knez kapetan Splita Tomaso Soranzo šalje oko 16.000 crepova i 26 greda za popravak Visuća i Starigrada. Time se trebaju urediti nastambe vojnika, sagraditi stražarnica sa šiljatim kro-

²⁶ AO, HAZ, k. 30, sv. 1, l. 3.

²⁷ Fortezza di Starigrado posta sopra un'alto, et aspro monte uerso Levante, la qual è la chiaue d'Almissa si troua anch'essa in mali termini et ha bisogno di reparatione, e di conciero in diversi luochi et massime nelli infrasti.

Il muro d'un forte di essa fortezza uerso ponente il qual è così basso che faciliss.a sarebbe l'ascesa per assicurarlo saria necessario in quella parte alzarlo tanto che fosse equale all'altezza della Fortezza. Una torre la qual è in essa fortezza dalla parte di ponente che è il miglior et piu importante luogo di quella, è in così mali termini che non si puo habitare essendo un canton di essa torre rotto, et aperto per la ruina fatta dalla saetta. Il battuto di S.a rouinato li solari rotti, et marzi, et in molti luochi bisognosa di conciero, sopra la qual Torre saria necessario più che altri luochi di essa fortezza far scintinella guardando quella luoghi et passi pericolosi, non si puo far scintinella, essendo la torre come è detto in maliss.i termini. Una periera di bronzo che si troua rotta in essa fortezza bisogneria cambiarla et similmente la campana della guardia che è rotta et non ha suono.

AO, HAZ, k. 30, sv. 1, l. 25.

²⁸ ...nella fortezza di Starigrado similmente è necessario conciar li alloggiamenti di soldati far due casele per far le scintinelle, non esse'do alcuna et far li corridori per poter andar à torno la fortezza et di più anco alzar il muro del forte di essa fortezza dalla parte uerso ponente, doue è così basso che al inimico facile sarebbe l'ascesa... oltre di cio una scalla per la Torre, et una corda noua de passa cinqua de calar giu li soldati dalla banda di fuora.

Di Almissa alli 31 di Maggio 1588.

Aless.ro Paruta

AO, HAZ, k. 30, sv. 1, l. 42.

²⁹ 1588. g. AO, HAZ, k. 37, sv. 31—32.

³⁰ AO, HAZ, k. 37, sv. 31, l. 4, 11—12.

³¹ 1589. g. AO HAZ, k. 34, sv. 8, l. 48.

vom, postaviti dva drvena koridora za stražu i popraviti kula koja je oštećena gromom.³² Iako vladaju relativno mirna vremena, stalna opasnost prijeti od Turaka iz tvrđave Zadvarje koji se spuštaju do Podvisuća i uništavaju mlinove na Cetini.³³

Oslobođenje Klisa od strane splitskih plemića, Uskoka i Poljičana 1596. g. Venecija nije dočekala s oduševljenjem kao njeni dalmatinski podanici jer je turski Klis odgovarao njezinim političkim i trgovačkim planovima. Za vrijeme opsade Klisa zabilježeno je veliko kretanje turske vojske iz Bosne u Dalmaciju, a stalnu opasnost za Omiš i njegove tvrđave na donjoj Cetini predstavljao je aga iz Zadvarja.³⁴ Tvrđave Starigrad i Visuć, smještene na teško pristupačnim mjestima, često su bile izložene prirodnim nepogodama i oštećenjima od groma i bure. Za providura Antonija Lippomana ponovo se šalje građa za postavljanje novog krova kvadratne kule da bi se tu smjestila municija.³⁵ Marco Magno, omiški providur, u pismu generalnom providuru u Zadru opisuje posljedice bure u studenom 1604. g., koja je odnijela drveni koridor tvrđave Starigrad, konopac kojim se vuku vojnici u tvrđavu te otkrila nastambe posade.³⁶ Tvrđava je u jadnom stanju i 1610. g., kada nastambe i glavna

³² Fattura che s'ha a far nella fortezza di Starigrado

Fa fisogno d'esser mandato il loggiam.to delli soldati, doue alquanti dormeno per terra...

Pianetti n.o 18

Tavole d'albeo n.o 40

Chiodi per il sudetto loggiam.to spiron et altro ne uol n.o 2000

Chiodi di mezo per n.o 30

coppi n.o 22000

Per la opera del spiron ne vuol pianette n.o 5

Tavole d'albeo n.o 10

Per farli duoi corridori uno sop.la guardia di Puola ne uol tauoloni n.o 3 et pianette n.o 3 per far li pontelli per tutti duoi li corridori.

Et per il corridor sopra planouo ne uol tavoloni n.o 3 et giornate per far tutta questa opera ne uol giornate n.o 16 col suo manoale, et berteuelle per le due porte pera n.o 4 et serradure n.o una.

Calcina moza duoi e mezo e pred. cotte n.o 100

Saria di bisogno d'esser acconciata la torre la qual ha buttado uia un canton per la saetta doue ne bisogneria di far di nouo passa n.o 3 di muraglia, et coppi n.o 1600, et la fattura del maistro col suo manoale giornate n.o 9.

Di Spalato li 7 Agosto 1590.

AO, HAZ, k. 34, sv. 8, l. 59—63.

³³ 1589. g. AO, HAZ, k. 34, sv. 8, l. 25; 1591. g. k. 40, sv. 23.

³⁴ G. Novak, Povijest Splita, knj. II, Split 1961, 100—109; AO HAZ, k. 42, sv. 21, l. 7—15, 45.

³⁵ Per Starigrado

Far coprir la torre per potter metter al coperto le Monitioni no'ui essendo altro luocho che questo...

100 tauole

20 traui

1 Baril de chiodi da ferro...

1569. g. AO, HAZ, k. 43, sv. 21.

³⁶ Il vento ha portato uia il corridore della Fortezza di Starigrado, che era fatto di traui.

La corda, sopra la quale si tirrano essi soldati in essa Fortezza è marza affato.

Li alloggiamenti di tutte due le Fortezze sono scoperti et piouono.

AO, HAZ, k. 55, sv. 2, l. 13.

kula ostaju bez krova, cisterna je pogođena gromom, a traži se i povišenje vanjskog zida.³⁷ Slijedeće godine u pismu providura Giovanija Alvisa da Mosto generalnom providuru Venieru navodi se kako ima 12 godina da tvrđave nisu popravljane. Omiški providur je dao popraviti krov glavne straže ispod tvrđave Starigrad.³⁸

Početak Kandijskog rata (1645—1669) u Dalmaciji Turska je negotovijestila trgovačkom blokadom sve naprednijih gradova pod mletačkom vlašću. Godine 1643. hercegovački paša i kadija Radobilje zabranjuju iz-

Dio sjevernog zida tvrđave sa puškarnicama tvrđave Starigrad

³⁷ Andai personalmente sotto di 27 Genaro dito alla Visita de Starigrado et intanto in essa ritrouai tutta l'artegliaria scaualcata, nuda, stesa per terra lontana dalla difesa. Vedendo li alloggiamenti quali sono tutti aperti, et in parte li coperti stanno per cadere, et nella torre del Castellano doue solito à tenere li rispetti, arme, municioni, il uolto di essa ha molte chreppature doue innondano da'pertutto quando pioe per non essergli coppì nel coperto...

AO, HAZ, k. 59, sv. 1, l. 9—14.

... nella fortezza di Starigrado di alzar un passo di muraglia grossa de piedi per 51 passa di larghezza.

Riuedere il coperto dell'alloggiamento de corpo di guardia che e tutto... di coppo, et rimbocar la muraglia da fori che passano l'acque da pertutto.

Coprir la torre delli rispetti dell'monicioni di coppì in essa. Reimbocare doi aperture della cisterna fatta della saetta.

AO, HAZ, k. 59, sv. 1, bez paginacije.

³⁸ ... essendosi ributado un coperto de una sentinella superiore sotto la fortezza di Starigrado che per molti giorni le guardie non si sono vedutte per tal mancamento al quale imediate passato setembre ho fatto riparare et coprire di legname per non esserui altre materie...

De Almissa li 15 Genaro 1611.

AO, HAZ, k. 60, sv. 14, l. 16—17.

Zapadna kula s dijelom donjeg dvorišta tvrđave Starigrad

voz hrane u Omiš.³⁹ Ranije se na takve odluke odgovaralo zabranom mljevenja žita u Podvisuću i na potoku Brzetu za turske podložnike,⁴⁰ što je dovelo do prestanka rada trgovišta i gabele soli u Podvisuću. Zbog pojave kuge u Bosni, Imotskom, Neretvi i Makarskoj, Omiš se uz prinudnu ekonomsku morao podvrći i sanitarnoj izolaciji prema susjednim oblastima.⁴¹ Godine 1644. u opisu naoružanja tvrđave Starigrad G. B. Grimani traži da se uredе vrata, nastambe stražara, a bastionu dodaju dva koračaja zida.⁴² Nakon osvajanja Klisa i prelaska Poljičana pod mletačku vlast 1647. g. započinje veliki popravak Starigrada i Visuća na Cetini. Obnavljaju se nastambe vojnika, hodnici za stražu, vrata, pokriva se kula, popravlja se vanjsko zide i cisterna.⁴³ Tako je tvrđava

³⁹ AO, HAZ, k. 80, sv. 11, l. 8—9.

⁴⁰ 24. listopada 1622. g. AO, HAZ, k. 70, sv. 7, l. 33.

⁴¹ 1644. g. AO, HAZ, k. 80, sv. 20, l. 18.

⁴² Accomodar le porte della fortezza et del quartiere li corpi de guardia et al bastion due pasa de muraglia.

Commissiones et relationes venetae, knj. VII, Zagreb 1972, 203.

⁴³ Pel restauro delle fortificazioni in Almissa.

Essendo da Voi stesso mandato con maistro Doimo Bugardello l'opera di marangon, e di muraro, che douera esser impiegato da lui nella restaurazione delli quartieri, nel far il corridor, le Porte, coprir la torre, et accomodar la cisterna et muro delle fortezze di Starigrado, et Vissichio in Almissa in ducati quaranta, compreso anco la mercede et manuali.

Spalato di 13. Marzo 1652.

Pismo kneza-kapetana Splita generalnom providuru u Zadar. Spisi generalnih providura — Girolamo Foscarini 1650—52, knjiga jedina, l. 40. HAZ,

spremno dočekala moguće opasnosti u vrijeme kada se Turci ponovno koncentriraju na utvrđeni Split i njegovu bližu okolicu.⁴⁴ Do kraja rata Turci su rijetko uznemirivali Omiš i tvrđavu (1654. i 1659. g.),⁴⁵ koji stoga nisu pretrpjeli veće štete. Provode se uobičajni popravci koridora i oštećenja na bastionima.⁴⁶ Međutim, ponovno tursko osvajanje Zadvarja jača stratešku i izvidničku ulogu tvrđava na donjoj Cetini, tako da se 1677. g. poduzimaju veći popravci na Starigradu. Pojačava se kurtina od kule na sjevernoj strani do Dinare, ugaoni zapadni dio kule, bastion i nastambe vojnika.⁴⁷

Prelaskom Poljica pod zaštitu Mletaka i oslobođenjem Makarske od Turaka Omiš prestaje biti na graničnom području. Turske i mletačke snage koncentriraju se na tvrđavu Zadvarje, koja je čuvala glavni prolaz u zapadnu Hercegovinu te je tijekom 1684. i 1685. g. više puta mijenjala posadu, da bi konačno ostala u mletačkoj vlasti.⁴⁸ Iz omiških zaliha šalju se velike količine hrane i municije, a građanima se oduzimaju životinje za vuču da bi se pomoglo oslobodiocima Zadvarja.⁴⁹ Istovremeno

⁴⁴ ... l'altra che è Starigrado si è rissercita dal mal stato in qual era, e tanto ben si suplisse con questa sola senza pericolo di tanti pregiudittii, come si faceua quando n'era anco l'altra con duplicata spesa, danno, e azardo continuo.

1660. g. Relacija Antonija Bernarda generalnog providura Dalmacije i Albanije prikazane u Senatu. Commissiones et relationes venetae, sv. VII, Zagreb 1972, 134.

⁴⁵ AO, HAZ, k. 84, sv. 4, l. 3; k. 88, sv. 22, l. 15.

⁴⁶ AO, HAZ: 1654. g. — k. 84, sv. 4, l. 2, 3; 1659. g. — k. 88, sv. 22, l. 9, 12, 15; 1661. g. — k. 86, sv. 8, l. 10, 12; 1662. g. — k. 86, sv. 8, l. 32; 1964. g. — k. 90, sv. 10, l. 5.

⁴⁷ Adi. 19. Sebre 1677.

Nota di quanto bisogna per il Ristaur per un Quartier nella Fortezza di Starigrado fatta da me Mistro Doigmo Bugardello Murer e Marangon.

Tolle n.o dieci

Calcina morta mozza tre per il teto

Chiodi da canal quatrocento

Per la fattura di mistro e manual giornate sei il mistro à lire tre il manual à lire doi in tutto lire trenta.

Io Mistro Doigmo Bugardello feci ... mano.

AO, HAZ, k. 95, sv. 7, l. 36.

Esendo con Hordine di V. S. Ill.ma... Gou.r Zuanne Gielich, portatomi nella fortezza di Starigrado, et mistro Piero Puglisich dal qualle fu mezurato quanto ochore per la Restauration dalle mura di essa fortezza. Prima fa bisogno perfecionar la coltrina che comenz'a dalla Torre et porta uerso la monicion dalla parte del ualon et, dal monte di dinara

Tra longezza et altezza Pasa dodeci, n.o 12.

Cosi ancho fu oseruato un trozo che... dalla altra parte della Torre sul canton dalla parte di Ponente Tra Longezza et, altezza muraglia di longezza et altezza Pasa, n.o 6.

Et dalla parte del baschion in piu lochi atorno di esso fa bisogno per ouiar li pericoli et li acidenti che giornamente posono ochorer altra muraglia Tra longezza et altezza Pasa dieci, n.o 10.

Io Pietro Pugijichi Portami Nella fortezza di Starigrado di ordine di Cl.mo Sig.r Prouiditor in... con Sig.r Gouer.r sudeto et ueduto le cose di necisita confero esser essposto come di sopra.

AO, HAZ, k. 95, sv. 7, l. 37.

⁴⁸ G. Stanojević, Dalmacija u Morejskom ratu (1684—1699), Beograd 1962, 63—64.

⁴⁹ AO, HAZ, k. 100, sv. 18, l. 1; k. 101, sv. 3, l. 19—21, sv. 6, l. 3.

se traže hitni popravci zidina, vrata i nastambi vojnika u tvrđavi Starigrad.⁵⁰ Godine 1685. prema naredbi providura Zan Paola Balbija svi stanovnici Omiša moraju prenositi vapno i crepove za pokrivanje vojničkog kvartira.⁵¹ Krajem stoljeća sukobi se prenose na područje Hercegovine i Neretve, a Karlovačkim mirom granica se pomiče u unutrašnjost na liniju Sinj—Zadvarje—Vrgorac. Tim teritorijalnim promjenama proširuje se slobodno područje u okolici i zaleđu Omiša pa tvrđava Starigrad gubi stratešku važnost.*

⁵⁰ 15. travnja 1685. g. AO, HAZ, k. 102, sv. 9, l. 5.

⁵¹ 4. listopada 1685. g. AO, HAZ, k. 101, sv. 6, l. 51—53, sv. 7, l. 50.

* Arhitektonsku dokumentaciju tvrđave izradio je arhitektonski odjel Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika kulture 1981. g. Pri tome su dragocjenu pomoć pružili Uprava za katastar i Društvo za čuvanje spomenika kulture iz Omiša, na čemu im najsrdačnije zahvaljujem.

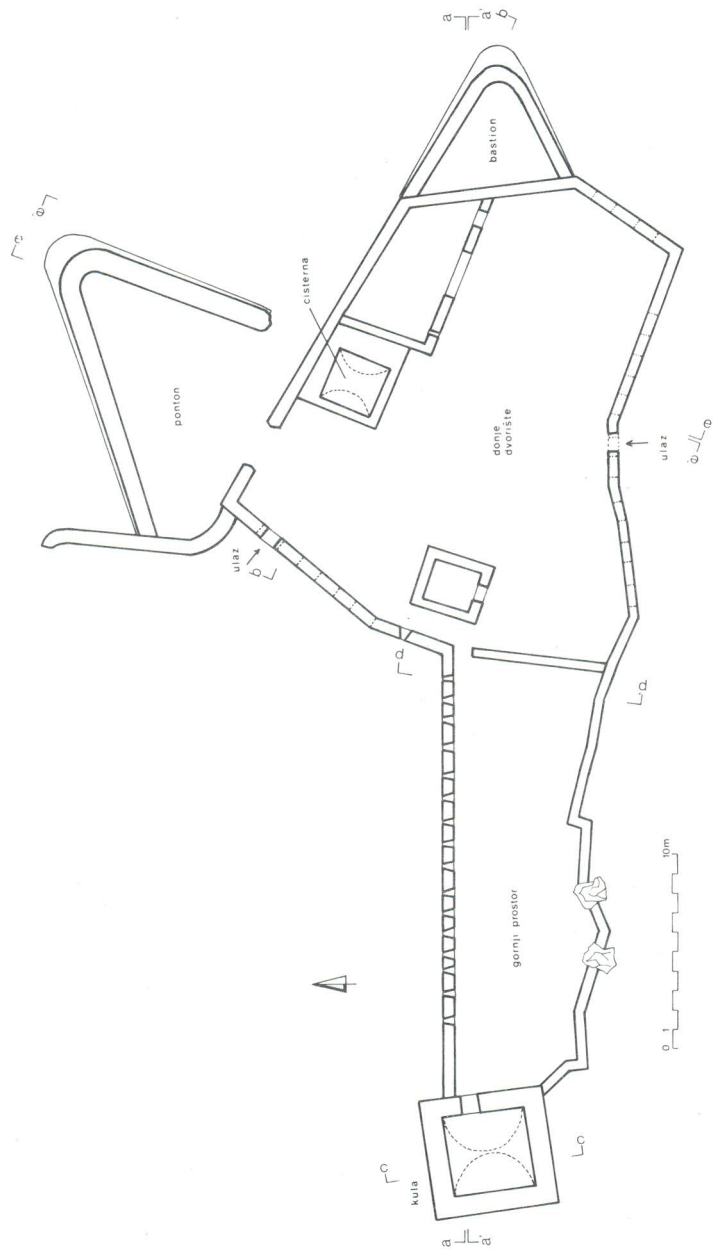
LA FORTERESSE STARIGRAD D'OMIŠ

Vanja Kovačić

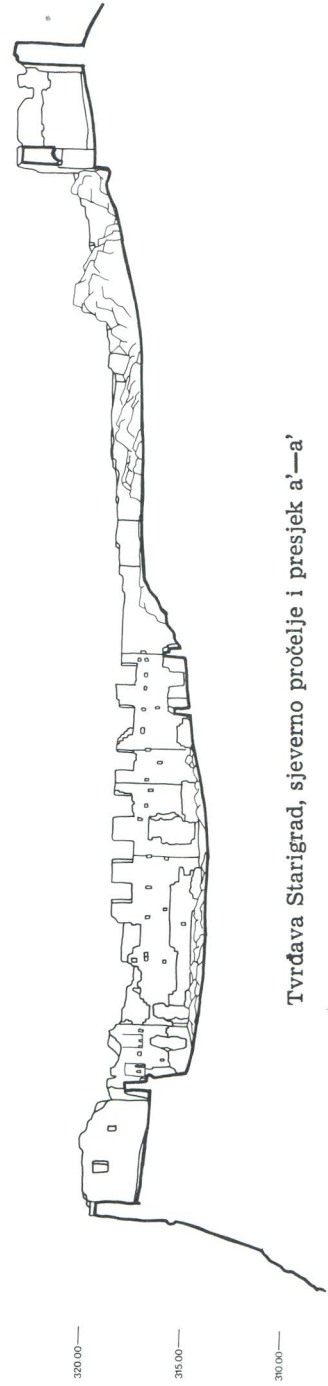
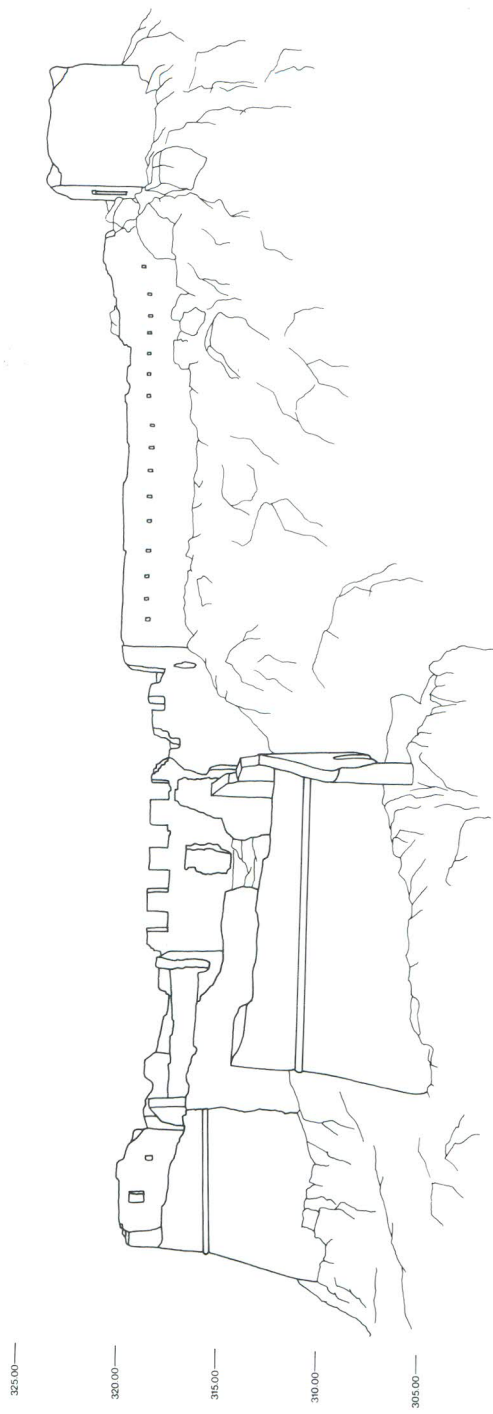
Au-dessus d'Omiš, sur le sommet ouest de la Dinara, est située la forteresse Starigrad (Fortica). Cette forteresse porte son nom croate de Starigrad dès le XVe et le conserve dans les sources historiques en latin et italien, de même que dans la cartographie. La position de la ville d'Omiš, à l'embouchure du fleuve Cetina dans l'Adriatique, rendait difficile la vue sur les territoires et domaines de l'arrière-pays. Le contrôle de la circulation dans la région centrale de Poljica, en aval de la Cetina, n'était possible que depuis les forteresses de Starigrad et de Visuć, mentionnées en 1423 comme »castella circa Dalmissam«. La forteresse de Starigrad est citée, pour la première fois, au cours des combats qui opposaient le Herceg Stjepan Vukšić à Venise pour la primauté sur les territoires environnants. Quoique les habitants d'Omiš cherchent, en 1444, la protection de Venise, Stjepan Kosača, prétend conserver ses forteresses. Ainsi, dans la charte de 1448, par laquelle le roi Frédéric III lui confirme ses possessions, figure aussi le »castrum Stary« et, dans celle de 1454, du roi aragon-napolitain Alphonse V, cette forteresse est citée sous le nom de »civitate Antiqua«.

La forteresse Starigrad fut vraisemblablement construite au cours de la première moitié du XVe siècle; elle se composait d'une tour carrée de protection sur la partie haute et d'une cour de forme irrégulière dans la partie basse. A cette base gothique, dans la seconde moitié du XVIe siècle, ont été rajoutés sur les parties exposées nord et est, deux bastions triangulaires dont les escarpes furent exécutées avec de grands blocs de pierre dans la technique du »bugnato« rustique. Le bâtiment destiné à la garnison s'appuie sur l'angle nord-est de l'ancienne fortification, et le long de celui-ci se trouve une citerne avec voûte en demi-berceau. Le mur de la cour se termine par de simples créneaux de forme rectangulaire, et les trous pour les poutres indiquent l'emplacement du couloir en bois pour les sentinelles. Le long de la courtine nord, qui relie la tour à la cour, s'échelonnent des meurtrières en forme de niche, avec clôture supérieure à double pente. L'importance stratégique de la forteresse a joué un grand rôle pendant les guerres contre les Turcs durant les XVIe et XVIIe siècles, car elle se trouvait juste sur la frontière, entre les territoires vénitiens et turcs. Quand, après la guerre de Morée, la frontière se déplaça vers l'intérieur des terres, et quand le territoire libre s'élargit autour d'Omiš, la forteresse de Starigrad perdit son importance défensive.

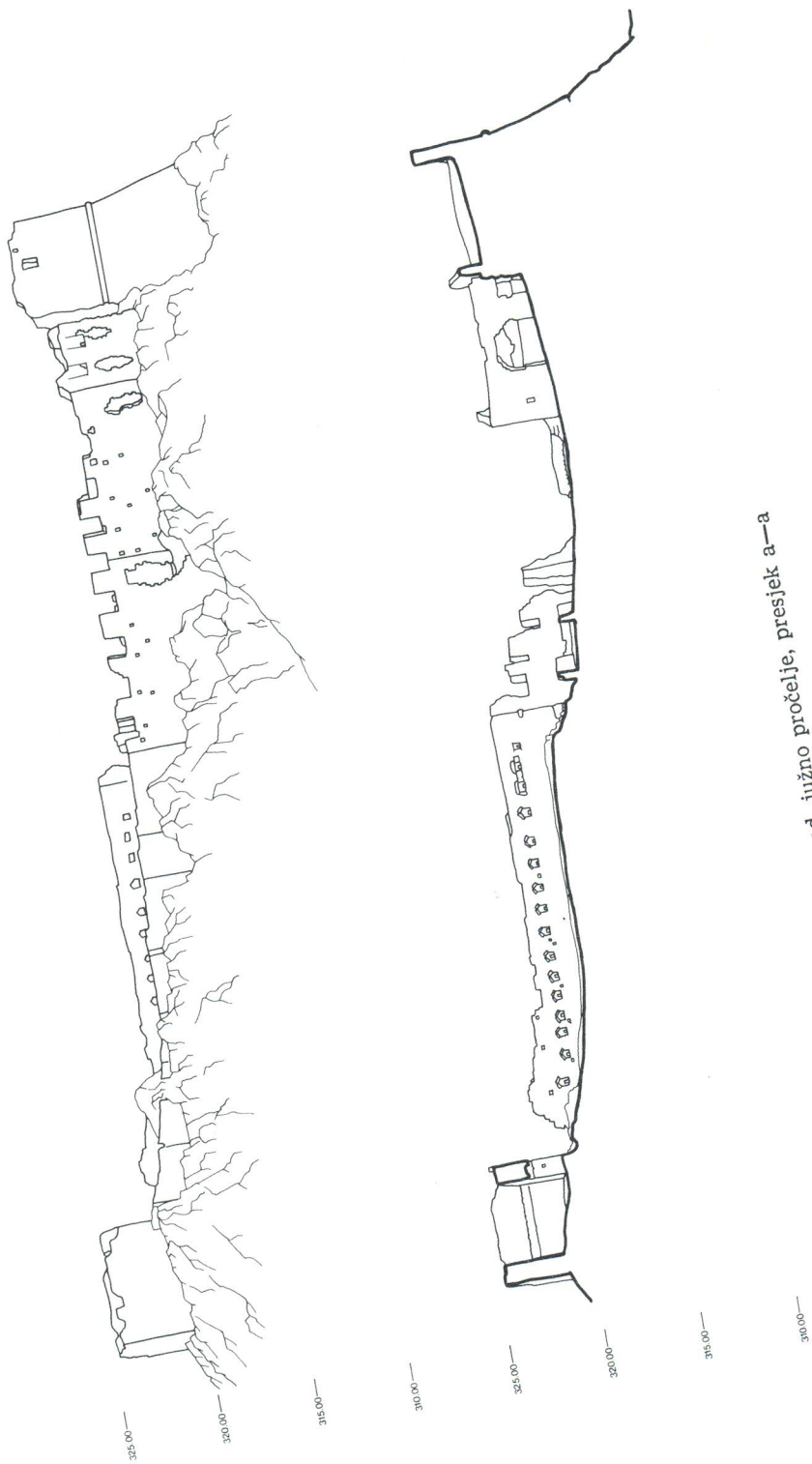
Grâce à une riche documentation provenant des Archives historiques de Zadar, l'auteur donne la chronique des constructions successives et des réparations effectuées, dans la forteresse, décrivant les événements historiques qui se sont déroulés dans cette partie de la Dalmatie centrale depuis le XVe siècle jusqu'au début du XVIIIe.

Omiš, tvrđava Starigrad, tlocrt

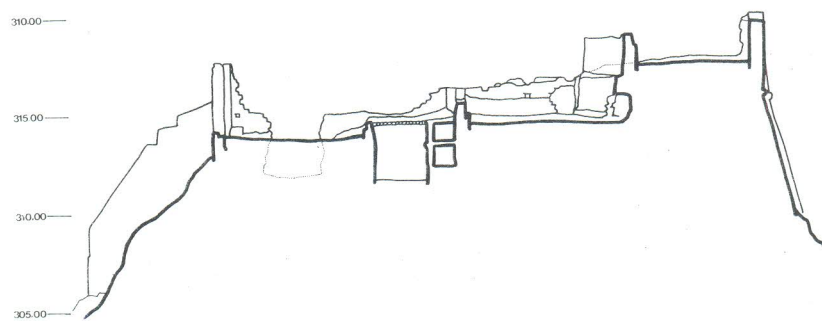
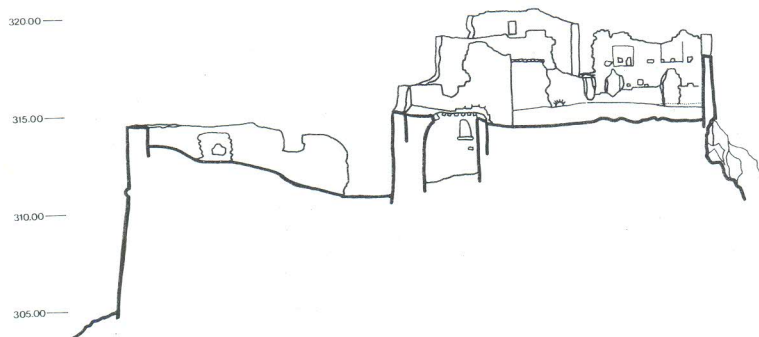
Tvrđava Starigrad, sjeverno pročelje i presjek a'-a'

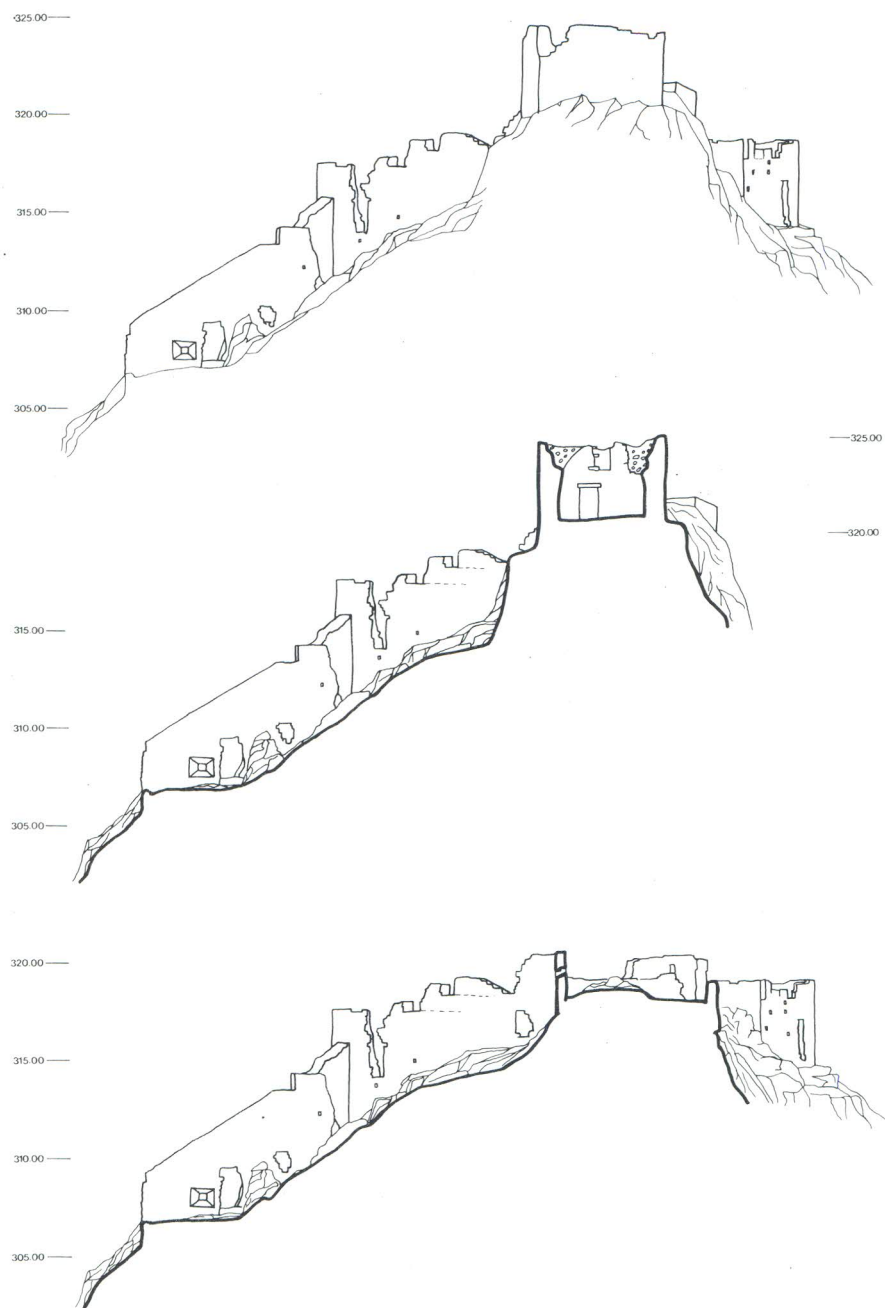
Tvrđava Starigrad, južno pročelje, presjek a—a

Tvrđava Starigrad, istočno pročelje i presjek a'—e'

Tvrđava Starigrad, presjeci e — e i b — b

Tvrđava Starigrad, zapadno pročelje i presjeci c — c i d — d